

स्वच्छता व भारतीय जातिव्यवस्था: जागतिकीकरणाच्या परिप्रेक्ष्यातून

डॉ. जयसिंग सिंगल**

डॉ. शारदा खेडकर***

डॉ. देवराज दराडे*

सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, संशोधक विद्यार्थी
एस. बी. झेड. महाविद्यालय, सोलापूर

सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग,
वसंतराव नाईक महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना

स्वच्छता मानवी जीवनाचा अविभाज्य अंग आहे. कारण स्वच्छता असेल तर आरोग्य व्यवस्थित राहील. स्वच्छता नसल्यावर विविध आजार जडण्याची व रोगराई पसरण्याची संभावना असते. स्वच्छता हे आरोग्य संबंधित सवयींचा व उपाययोजनांचा भाग आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अभ्यास गटाच्या मते, मानवी विद्या आणि सार्वजनिक द्रव्यचर्याची आरोग्यकारक पध्दतीने व्यक्तीगत किंवा सार्वजनिक आरोग्याला धोका न पोहोचेल अशा तऱ्हेने लावलेल्या विल्हेवाटीची पध्दत म्हणजे स्वच्छता होय.^१ स्वच्छतेमध्ये मानवी विद्येची विल्हेवाट, सांडपाण्याची विल्लेवाट, घनकचऱ्याची विल्हेवाट, पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता, साठवणूक आणि वापर पध्दती, गृहस्वच्छता आणि अन्नसंरक्षण, पर्यावरण शुध्दता, वैयक्तिक स्वच्छता इ. प्रकारांचा समावेश होतो.

मानवाला जीवन जगण्यासाठी ज्या मुलभूत गरजांची आवश्यकता असते त्यामध्ये अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य हे आहे. चांगले आरोग्य राहण्यासाठी स्वच्छतेची आवश्यकता असते. शिक्षणामुळे आरोग्याचा दर्जा सुधारतो. अन्न, वस्त्र व निवारा मिळवण्यासाठी विनिमयाचे साधन पैश्याची आवश्यकता असते. हे आर्थिक स्त्रोत निर्माण करण्यासाठी कामाची आवश्यकता असते. हाताला काम, पोटाला अन्न मिळवण्यासाठी पूर्वी कौशल्यावर आधारित वा अपरिहार्य कारणाने एक व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. त्या व्यवस्थेला बलुतेदारी व्यवस्था असे म्हणतात. गावातील विशिष्ट गटानुसार कामाचे विभाजन करण्यात आले. त्या विभाजनाला आधार जातीव्यवस्था मानण्यात आले. कोणी कोणते काम करावे व कोणते करू नये हे ठरविण्यात आले. बलुतेदार आणि अलुतेदार यांची जी रचना होती त्याचा आधार जातीची संस्तरण व्यवस्थाच होती. पुढे याच बलुतेदारी व्यवस्थेने विभाजित केलेल्या कामाच्या आधारावर जातीचा दर्जा ठरू लागला. जातीनुसार व्यवसाय लादला गेला, अर्पित केला गेला. गावगाड्यातील बलुतेदारी पध्दती आणि कामाच्या विभागणीनुसार बहुतेक सर्वजण कोणत्या ना कोणत्या

व्यवसायात काम करत होते. हे काम करणारा समूह व व्यवसायाबाबत काही वैशिष्ट्ये सांगता येतील. ते व्यवसाय जातीनुसार ठरलेले असते, त्यामुळे पिढ्यान् पिढ्या ठराविक जातीचे लोक तेच व्यवसाय करीत. जातीच्या या रचनेमध्ये शिवाशिव, विटाळ, ठराविक व्यवसाय उच्च तर काहींचे खालचे स्थान, त्यानुसार कामाचे विभाजन व सामाजिक स्थान आणि लेबल या जातीच्या अनुशंगाने अर्पित केले जात. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतीय जातिव्यवस्था व स्वच्छता यांचा जागतिकीकरणाच्या अनुशंगाने विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाचा उद्देश:

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश स्वच्छता आणि भारतीय जातिव्यवस्था यासहसंबंधात्मक, परंपरागत व जागतिकीकरणाच्या परिप्रेक्ष्यातून अभ्यास करणे, हा आहे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोधनिबंध “स्वच्छता व भारतीय जातिव्यवस्था: जागतिकीकरणाच्या परिप्रेक्ष्यातून” असा आहे. यासाठी चिकित्सक प्रतिमानाचा उपयोग केला असून गुणात्मक संशोधन पध्दतीचा अलवंब केला आहे. शोधनिबंधातील सर्व तथ्य हे द्वितीय स्त्रोतावर आधारीत आहे.

भारतीय जातीव्यवस्था व स्वच्छता:

जातिव्यवस्थेने व्यवसायाचे स्वातंत्र्य नाकारून प्रत्येक व्यवसायासाठी एक जात निर्माण केली. जिने जन्माला आल्यापासून मरेपर्यंत आपल्या जातीला ठरवून दिलेलेच काम केले पाहिजे असा अनिवार्य नियम लादण्यात आला होता. यानुसार सर्वात खालच्या प्रतीची कामे, घाणेरडे काम, म्हणजे साफसफाईचे काम आणि तिन्ही वरच्या वर्णांच्या लोकांची सेवा करण्याचे काम शुद्र समजल्या जाणाऱ्या जातींवर सोपवण्यात आले. अशा प्रकारे स्वच्छतेची जबाबदारी अतिशूद्रांवर ज्या अस्पृश्य जाती समजल्या जात होत्या त्यांच्यावर सोपवून सगळ्या वरच्या जातींचा समाज निर्धास्त झाला.^२ त्यामुळे स्वच्छता हे आपले काम नाही, ते अमुक जातीचे आहे ही मानसिकता आजतागायत रुजली आहे. आजच्या आधुनिक, भांडवली समाजातही ती फारशी बदललेली नाही. या साफसफाईच्या कामात अडकलेले,

किंवा परंपरेने अडकवलेले निम्न जातींचे समूहच आजही दिसून येतात. आधुनिक भाषेत ज्यांना आपण साफसफाई कामगार म्हणतो. वेगवेगळ्या मुद्यांच्या अनुशंगाने जेव्हा आरक्षण, पदे, राजकारण करण्यात येते मात्र साफसफाई कर्मचारींच्या बाबतीत असे निदर्शनास येत नाही. तेथे राखीव वा अराखीव गट दिसत नाही, अराखव पदांसाठी जी गर्दी जमते ते इथे दिसत नाही. येथे फक्त जातीने लादलेले, परंपरेत अडकलेला निम्न गटातला समाज दिसतो. मग भारतीय समाज सामाजिक क्रांती, विकास, परिवर्तन प्रक्रिया यापासून अलिप्त असलेला निदर्शनास येते.

स्वच्छता हा भारतीय समाजासमोर एक आव्हान आहे. सफाई कर्मचारी म्हणून ओळखले जाणारे व्यवसायी हे बहुतेक सर्वात असुरक्षित जाती समजल्या जाणार्या, निम्न जातीसमूहातील आहेत. या स्वच्छतेचा संबंध जातिव्यवस्थेशी संबंधित आहेत. याविषयी स्वातंत्र्योत्तर काळात वेगवेगळ्या सुधारकांनी विविध विमर्श मांडले. स्वच्छता कर्मचारी भारतीय स्वच्छता प्रणालींचा कणा मानला जातो. जो विशिष्ट जाती समूहाकडेच अर्पित केले आहे. भारतातील स्वच्छता कर्मचारी संपूर्ण समुदायांसाठी स्वच्छता आणि सामुदायिक आरोग्य राखण्याचे काम करतात, तरीही ते मुलभूत गरजांपासून वंचित असलेले दिसून येतात. हे ऐतिहासिकदृष्ट्या, हाताने सफाई कामगार म्हणून नियुक्त केलेले समुदाय जो सर्वात खालच्या जाती, वर्गातील आहेत आणि भारतीय समाजातील सर्वात असुरक्षित वर्ग बनतात.³ जातींच्या विविध शुध्दता, अशुध्दता व पाप-पुण्य कल्पना त्या नामाभिधान करून त्याच जातीच्या परंपरागत कामात गुंतलेल्या दिसून येतात.

स्वच्छता व जागतिकीकरण : भारतीय जातिव्यवस्था

जर्मन समाजशास्त्रज्ञ उलीच बैक यांनी जोखिम (Risk) आणि जागतिकीकरण या संदर्भात अधिक प्रमाणात लेखन केले आहे. ते म्हणतात की, समाजामध्ये जितक्या अधिक प्रमाणात अत्याधुनिक तंत्रज्ञान वाढेल तितक्याच प्रमाणात जोखिम वाढेल. ही जोखिम केवळ पर्यावरणापूरतीच मर्यादित नसून ती मानवी जीवनाच्या इतर क्षेत्रातही वाढत आहे. जसे की, रोजगार उपलब्धीचे आणि मानवी जीवनाच्या ओळखीचे अनिश्चित स्वरूप समोर येत आहे. व्यक्तीची ओळख ही पूर्वी परंपरेनुसार होत होती. परंतु जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात ती व्यक्तीच्या स्वकर्तृत्वावर अवलंबून आहे. बैक पुढे असेही म्हणतात की, एक काळ असा होता की, प्रत्येक व्यक्तीसाठी विवाह करणे आवश्यक

आणि बंधनकारक होते, परंतु जागतिकीकरणाच्या काळात विवाह ही एक करार प्रणाली बनली असून घटस्फोट देण्या-घेण्याच्या प्रमाणातही वाढ झाली आहे. त्यामुळे समाजातील काही लोक विवाहाला स्वतःच्या वैयक्तिक जीवनात दुय्यम स्थान देवू लागले आहेत.⁴ कारण विवाह करून पती-पत्नीच्या पवित्र बंधनात अडकण्यापेक्षा त्यांना मुक्त जीवन जगण्याची जाणीव झाली आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रवाहातील बहुतांश व्यक्तींच्या आत्मकेंद्री प्रवृत्तीत वाढ झाल्यामुळे ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंब पद्धतीची जागा विभक्त कुटुंबपद्धती घेत असल्याचे दिसते. वर्तमानात व भविष्यात विभक्त कुटुंब पद्धतीमध्ये जे वयोवृद्ध असतील ते परावलंबी जीवन जगतील, ते शेतीला भारयुक्त असतील आणि नव्या पिढीला डोईजड होऊन ग्रामीण कृषी संरचनेत मूल्य संघर्ष निर्माण करतील. स्थलांतरीत शेतकऱ्यांची मूले एक तर गावाकडे येणार नाही आणि आली तरी नवीन पद्धतीने शेती पूरक उद्योगधंद्याचा विकास करून नव्या आर्थिक संरचना उभ्या करतील.

संयुक्त कुटुंब संस्थेप्रमाणेच ग्रामीण समाज जीवनातील जाती व्यवस्थेतही जागतिकीकरणाच्या काळात परिवर्तन घडून येत आहे. पूर्वीपासूनच ग्रामीण समाज संरचना पूर्णतः जातिव्यवस्थेवर आधारित असल्यामुळे व्यक्तीचा व्यवसाय, दर्जा व त्याचे आचरण ठरवून देण्याचा अधिकार जातिव्यवस्थेकडेच होता. परंतु जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात जातीला तितकेसे महत्त्वाचे स्थान न राहिल्यामुळे जातीनिहाय व्यवसाय निवडीचे निर्बंध शिथिल झाले, खणे-पिणे व विवाह बंधनाच्या बाबतीत जातीची बंधने आज काही प्रमाणात शिथिल झाली आहेत. या संदर्भातील एकेकाळचा कडवा विरोध राहिलेला नाही. म्हणूनच असे म्हटले जाते की, वर्तमानात जातीवाद जरी कमी झाला नसला तरी जातीचे महत्त्व मात्र निश्चितच कमी झाले आहे.⁵ ग्रामीण समाजातील मनोरंजनविषयक पार्श्वभूमीचा अभ्यास केला असता असे दिसते की, पूर्वी मनोरंजनाचे प्रमुख केंद्र कुटुंबच होते. भजन, कीर्तन, प्रवचने, लोकगीते, लोकनृत्य, कुस्त्या, बैलांच्या झुंजी आणि ग्रामीण यात्रातील तमाशांचे फड इत्यादी मनोरंजनविषयक केंद्रे अस्तित्वात होती. या प्रादेशिक मनोरंजनाचे महत्त्व कमी होत असतानाच जागतिकीकरणाचा एक तिसरा प्रवाह अस्तित्वात आला. ज्यातून लोक परंपरांचे संवर्धन व त्यांचा नव्याने होत असलेला वापर लोकांना 'लोकल' व 'ग्लोबल' यांच्या गतिशीलतेमध्ये पाहता येतो. म्हणजेच

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत जगाची ओळख सांस्कृतिकदृष्ट्या व जाणीवांच्या पातळीवर उपभोक्ता (Consumer) म्हणून होत आहे.^६ जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे विविध सांस्कृतिक मूल्ये, धर्म, रूढी, प्रथा, परंपरा, भाषा, आचार-विचार, वेशभूषा आणि खण्या-पिण्याच्या पद्धतीमध्ये अधिक प्रमाणात देवाण-घेवाण सुरू झाली आहे. आयात-निर्यात धोरणाबरोबरच संस्कृतीचाही जागतिक पातळीवर प्रसार व प्रचार होत आहे. त्यामुळे प्राचीन / जुन्या मूल्यांऐवजी आधुनिक / नवीन मूल्ये रूजली जात आहेत.^७ भारतात आज अनेक पाश्चात्य पदार्थ, चिनी पदार्थ आणि इटालियन पिझ्झा लोकप्रिय झाले आहेत. परिणामी भारतीय कृषी संरचनेत सांस्कृतिक प्रभाव अधिक वाढला आहे. भारतीय स्थितीनुरूप बनलेले सण, उत्सव मागे पडून नको असलेले सण, समारंभ व उत्सव प्रसंग आधुनिकतेच्या नावाखली स्विकारले जात आहेत. बैल पोढ्याचे महत्त्व कमी होत असतानाच ट्रॅक्टर पोळा साजरा केला जात आहे. म्हणजेच "जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषी संस्कृतीवर पडत असलेला प्रभाव अतिशय धोकादायक आहे. प्रत्येक राष्ट्राची संस्कृती त्या-त्या राष्ट्राचा आत्मा आणि ओळख असते. माहिती आणि दळणवळणाच्या क्रांतीनेही भारतीय संस्कृतीला नष्ट-भ्रष्ट करण्यास प्रारंभ केला आहे. हे एक जाणीव आणि आव्हानांचे विदारक सत्य जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात समोर येत आहे."^८

मानवाच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनावर जागतिकीकरणाचा सर्वांगीण दृष्टीकोनातून बहुव्यापक व असमान प्रभाव पडत आहे. कारण लोकांमध्ये जागतिकीकरणाविषयीची जाणीव जागृती समान स्वरूपात दिसून येत नाही आणि जरी दिसली तरी त्याची पार्श्वभूमी, गुणवत्ता व क्षमतांमध्ये असमानता आढळून येते. याचाच अर्थ लोक जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला समान स्वरूपात आत्मसातही करीत नाहीत वा समान स्वरूपात त्याचे फायदेही घेत नाहीत.^९

थोडक्यात, जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने भारतीय समाजातील कुटुंब, विवाह, जातीची बंधने, ग्रामीण व शहरी समाज जीवन, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक व शैक्षणिक क्षेत्राबरोबरच सामाजिक मूल्यांमध्येही परिवर्तन झाले आहे. जागतिकीकरणामुळे औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणास गती मिळाली असून संयुक्त कुटुंबातून विभक्त कुटुंबाची संख्या वाढली आहे. आंतरजातीय विवाहाचे क्षेत्र वाढल्यामुळे जातीचे सहाचार्य संपुष्टात आले आहे.

याव्यतिरिक्त व्यवसायिक क्षेत्रात जन्म-जातीपेक्षा गुणवत्तेला केंद्रीय स्थान देण्यात आले आहे. त्यामुळे व्यक्तीची एक नवीन ओळख जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात निर्माण झाली आहे.

निष्कर्ष:

भारतीय समाजाचे एक वैशिष्ट्य म्हणून जातिव्यवस्थेकडे पाहिले. परंपरागत समाजव्यवस्थेमध्ये वर्णव्यवस्था व बलुतेदारी व्यवस्था प्रचलित होती. ज्यामध्ये जातीच्या आधारे व्यक्ती दर्जा आणि व्यवसाय ठरत होते. या व्यवसायामध्ये निम्न स्वरूपाचा म्हणजे स्वच्छता करणारे, घाण व मैला साफ करणारे, शौचालये स्वच्छ करणारे या जाती ज्या अर्पित, बंदिस्त स्वरूपात होत्या त्या आजही जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात कुठेतरी तोच व्यवसाय करतांना आढळते. फक्त त्याची नाव मात्र बदलले आहे. परंपरागत आणि जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात हे स्वच्छता करणाऱ्या जाती अदृश्य स्वरूपात तोच व्यवसाय करतांना दिसून येते. त्यासाठी विकासाची समान संधी जोपर्यंत या समूहाला मिळत नाही तोपर्यंत ते अशाच स्वरूपाचा व्यवसाय करतांना आढळतील. स्वच्छता आणि जातिव्यवस्था यांचा खुप जवळचा संबंध आहे. त्यातूनही परिवर्तन प्रक्रियाचा परिणाम, जातिव्यवस्था व स्वच्छता याचा सहसंबंध शोधण्याचा प्रयत्न सदरील शोधनिबंधामध्ये केले आहे.

संदर्भ:

1. WHO (1987). Technology for Water Supply and Sanitation in developing countries - A Report of WHO Study Group (WHO Technical Report Services No. 749)
2. थोरात, सुभाष. (जानेवारी, २०१५). स्वच्छता अभियान: गांधी, मोदी आणि लेनिन. आजचा सुधारक.
<https://www.sudharak.in/2015/01/166/>
3. Bhatia, S. L. Sanitation Workers: The Backbone of Indian Sanitation Systems. Retrieved from <https://artsandculture.google.com/story/sanitation-workers-the-backbone-of-indian-sanitation-systems/SAUhvopxE3ebsA>. Retrieved Date: 08/02/2023.
4. दोषी, एस. एल. (२००५). आधुनिकता, उत्तर आधुनिकता, एवं नव-समाजशास्त्रीय सिद्धांत, जयपुर: रावत पब्लिकेशन्स, पृ. क्र. १३,१४
5. नाडगोंडे, गुरुनाथ. (१९९७). पूर्वोत्तलेखित, पृ. क्र. २७०

6. कांबळे, रमेश. (२००८). तमाशाचे सेलेब्रेशन कुठले लोक, कुठल्या लोकांची परंपरा. परिवर्तनाचा वाटसरू, वर्ष-८, अंक-१, पृ. क्र. १२
7. ताटके, नीलम. (२००८). समाजकार्यकोश. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स, पृ. क्र. १६१
8. सिंह, वी. एन. व सिंह, जनमेजय. (२००५). भारत में सामाजिक आन्दोलन, जयपुर: रावत पब्लिकेशन्स. पृ क्र. ३०४.
9. सिंह, रामगोपाल. (२००९). "वैश्वीकरण का भारतीय समाज पर प्रभाव: कमजोर वर्गों के विशेष संदर्भ में". कुमार अरुण (संपा.) उदारीकरण, भूमण्डलीकरण एवं दलित. जयपुर: रावत पब्लिकेशन्स. पृ. क्र. ३०४-३०५.
10. नाडगोंडे, गुरुनाथ. (१९९७). ग्रामीण समाजशास्त्र, पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.पृ. क्र. २७०.